

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 63
(17551)

2008 чылдың
июнь 17,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны «СЕТКИЛДЕРНИ ЧЫЛЫКТЫРЫШТАР-ДЫР СИЛЕР...»

Дүүн, июнь 16-да, Тыва Республиканың Чазак Бажыңының хуралдаар залында 2008 чылда ортумак школаның тергийн эки демдектер-биле дооскан доозукчуларга алдын медальдар тыпсырының байырлыг ужуражылга-хуралы болуп эрткен. Аңаа Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол, ооң оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак, өөредилге болгаш аныяктар политиказының сайыды Петр Морозов олар киришкен.

за, доозукчуларывыстың алдын медальга чедери берге болбас аргажок. Ажы-төлге бердинген сеткилер дээш, Тыва Республиканың Чазаның мурнундан өөрүп четтиргенивисти илередип тур мен, хүндүлүг ада-иелер.

назыда үлегер ап, деңнежирин кызыдып чоруур ада-иелеривис болгаш башкыларывыстың күш-ажылы-дыр. Школа ийи дугаар бажыңывыс дээрзин ам ылап бил-ир бис. Өөрениринге таарым-чалыг бүгү чүүлдерни кылып

ОРУКТАР, ЧЫРЫК, АЙЫЛ ЧОК ЧОРУК — мурнады воөр айтырыглар

Июнь 11-де Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол болгаш Кызыл хоорай муниципалдыг тургузугнуң баштыңы Виктор Тунев ужуражылганы кылган. Ук ужуражылганың үезинде олар Кызылдың оруктарының берге айтырыгларын чугаалашкан. Чазак Даргазы Тываның найысылалының автооруктарының септелгезинге «Чаңгыс демниг Россия» партиязының телевилелин уламчылаарының чугулазын демдеглээн.

«Чаңгыс демниг Россияның» телевилели езугаар 2007 чылда республикага 86 млн. рубльди аңгылап берген турган, ол акша-хөреңги-биле Бухтуев, Калинин, Кечил-оол, Колхозная кудумчуларын септээн.

Бо чылын база ол ажилдарны уламчылаары негеттинип турар. Акшаландырышкыны Чазак болгаш хоорай чери кады дилеп тывар. «Республиканың эрге-чагыргаы бо берге айтырыг талазы-биле бисти ханы билип турары кол чүүл бооп турар — деп ужуражылганы түнпеп тура, Виктор Тунев чугаалаан. — Ол айтырыгны чүгле хоорай бюджетиниң акша-хөреңгилериниң күсели-биле шийтпирлери болдунмас. А оруктар дээрге хоорайның эң чидиг айтырыгларының бирээзи. Сонгукчулар барык чагыглар бүрүзүнде оруктарны, чырыкты болгаш айыыл чок чорук дугайын айтып, демдегеп турар. Бөгүн бистер бо үш чүүлдү мурнады көрүп турар бис».

Ынчаарга оруктар кезээн чаагайжыдар, ол-ла Калинин, Московская кудумчуларын ногаанчыдар ажилдарны хоорайның чогуур техника-биле хандырттыгган структуралары чорудуп болурун ужуражылга үезинде демдеглээн.

Маңаа сагындырып каар чүүл болза, бо чылдың апрель айында республиканың инвестиция программасы-биле Кызыл хоорайга сөөлгү 15 чылда бир дугаар грейдерлер, самосвалдар, бульдозерлер, авточүдүрүкчүлөр 15 млн. рубль түңгелген.

«Тыва-Онлайн».

Тыва Республиканың Улуг
Хуралының Төлээлекчилер
палатазының
депутаттарының
кичээнгейинге!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ээлчеглиг 14-кү хуралы июнь 20-де 13.00 шакта Тыва Республиканың Чазак бажыңының хуралдаар залында болуп.

Бүрүткел 12.00 шакта эгелээр.
ТР-ниң Улуг Хуралының
Төлээлекчилер палатазының
Даргазы Х.МОНГУШ.

Чазак Даргазы-биле кады чурукка тырттырып алганнар.

Байырлыг хуралды ажыдып тура, Петр Александрович Морозов: — Эргим доозукчулар, башкылар болгаш ада-иелер, байыр-лал-биле! Бөгүн силер бүгүдени Чазактың бо улуг залында чыып, байыр чедирип турары дыка өөрүнчүг-дүр. Силер шупту аңаа төлөптүг силер. Уруглар шыңгыы шилилдени эрткен, чаңгыс аай күрүне экзаменнеринге беш «5» демдек алганнар безин силерниң аранарда бар-дыр. Силер дээрелерниң эң дээрелери силер! Силер бистиң «алдын фондусу» тур силер — деп байыр чедирген.

Өөредилге болгаш аныяктар политиказының сайыдының оралакчызы Уран-кыс Ондар өөредилгеге тергийн чедишкиннери дээш, алдын медальдар-биле шаңнаткан доозукчуларны кыйгырып эгеледи. Бо чылын 30 доозукчу алдын медаль-биле дооскан. Оларның аразында 15 дугаар лицейниң доозукчузу Чойгана Болат-оол, Тоора-Хем школазының доозукчузу Любовь Долгих, Тураның № 1 школазындан Екатерина Васильева, Чадаананың № 4 ортумак школазындан Айдаш Донгак, Өвүрдөн Алина Донгак, Күрүне лицейинден Менди Монгуш, Шагаан-Арыгдан Белекмаа Пюрюна, Бай-Хаактан Сайсуу Оюн, Кызылдан Тайгана Донгак (школа № 5), Аяна Каң-оол, Анастасия Крипан (школа № 1), Алдынай Донгак, Чаяана Күжүгет (школа № 5), Сайлык Эртине (школа № 9) болгаш өскелер-даа бар. Онзалап демдеглексениң чүүл чүл дээрге, бо чылын Кызылдың доозукчуларындан аңгыда Бии-Хем, Тожу, Өвүр, Чөөн-Хемчик кожуннардан алдын медаль-биле доосканнар хөй болган. Ынчангаш бо кожуннарның өөредилге килдистериниң

эргелекчилери сайыттың дужаалы-биле акша шаңналдарын алыр.

Хуралга ТР-ниң Чазак Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол сөс алгаш, чыылганнарга байыр чедирген:

— Өөредилгеге тергийн чедишкиннери дээш ажы-төлүвүстү шаңнаары-биле чазактың бо улуг залында чыып турарывыс кончуг шын, олар аңаа езулуг төлөптүг силер. Олар бистиң «алдын фондусу» дээривис-даа чөп, чүге дизе 5-6 чыл эртсе, олар төрээн Тывазыңче чанып кээп, ооң келир үеде сайзырал-хөгжүлдезинге үлүүн кириер.

Уруглар, силерниң бо шакта кайы хире девидеп ораныңарны билип тур мен, чүге дизе мен база силер ышкаш алдын медаль-биле дооскан мен, ол кайы хире өөрүнчүг, девиденчиг болгаш чоргааранчыг минуталарыл дээрзин эки билир мен. Төрээн школазының, башкыларының болгаш ада-иелериниң адын төлөтпү-биле эдилеп, бүгү назыда үлегер-чижектег кижилерни олар кижизиткен дээрзин бадыткаары амыр эвес херек, ынчангаш ол бедик харысалганы канчап бадыткаарыл деп бодал силерни дүвүредип турарын эки билип тур мен.

Башкыларга өөрүп четтириниш-кинниң сөстөрүн онзалап айтыксадым. Дүн-хүн чокка, дыштаныр хүннер-даа дивейн, экзаменнерге белеткенип, амыр-дыш көрбейн ажилдааныңар түңнели көстүп тур. Бөгүн бо уругларның ап турар алдын медальдарының кезик-чамдызы силерни дээрзин айтыксап тур мен. Бедик билигиг өөреникчилерни доостуруп турарыңар дээш, силерге мөгейдим.

Ада-иениң чылыг-чымчак ынакшылы, деткимче эвес бол-

мен бодум база ада кижин мен. Уруум бо чылдың доозукчузу. Бо алдын медальдар ап турар уругларның аразында оран кылдыр чогуур кичээнгейни уруумче салбаанымны миннип тур мен, ында мээң буруум улуг. Ынчалза-даа төлөптүг кыстыг мен дээрзин билир мен, чоргаарланып чоруур мен.

Уруглар! Силер ам харысалгалыг шийтпирни хүлээп турар болгай силер. Бедик харысалганы черле салбаңар! Силер бистиң улуг идегеливис силер дээрзин утпаңар. Сорулгаңарны чедип шыдаар силер дээрзинге бүрүнү-биле бүзүрээр мен. Төлөптүг академиктиг билигни чедип ап, күзээн мергежилиңерни чедип алгаш, төрээн Тывавысты, Россиявысты улам сайзырадып-хөгжүдеринге үлүү-нерни кириштиринер. Бирги этапты чедишкинниң эрткен-дир силер, дараазында амыдыралчы оруктарны база-ла чедишкиннериг эртеринерни күзедим.

Ак орукту силер бүгүдеге күзедим, эргим доозукчулар!

Эрге-хоойлу олимпиадазынга ийи дакпыр тиилекчи болган Айдаш Ооржак доозукчуларның өмүнээзинден сөс алгаш, мынча дээн: — Эки хүн-биле! Экии! 10-20 чыл эртерге-даа, бо хүннү кайгамчык чылыгы-биле сактыр боор бис. 11 чыл дургузунда чүткүп келген күзеливис бүткен — алдын медальдарны алдымыс. Бо-дур, чүткүп үнүп келген бедивис! Ол дээш шуптуңарга байыр чедирип тур мен, эш-өөрүм доозукчулар! Алдын дээрге чүгле химиктиг элемент эвес, алдын дээрге бодувусту тиилеп шыдаанывыстың демдээ-дир, тиилелгениң демдээ-дир. Бистиң алган алдын медальдарывыс дээрге, хөй кижилерниң күш-ажылының түңнели-дир. Бүгү

турары дээш, Тыва Республиканың Чазаның, Тыва Республиканың Өөредилге болгаш аныяктар политиказының яамызынга, Кызыл хоорайның мэриязынга улуу-биле өөрүп четтиргенивисти доозукчу эш-өөрүмнүң өмүнээзинден илередип тур мен. Олар хөй-хөй олимпиадаларны, викториналарны, эртем конференцияларын организаастап келгенин билир бис. Мен бодум 7-ги класстан эгелеп мөөрөйлөргө киржи эгеледим. 9-ку класска Россия деңнелдиг мөөрөйлөргө киржи бердим. Эңне чоргаарланып чоруур тиилегем — төрээн тыва дылымга олимпиадага тиилекчи болганым. Ол мээң национал чоргааралымны улам күштелдирген.

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы, республикада өөредилге талазы-биле куратор Анатолий Партизанович Дамба-Хуурак: — Россия Федерациязының Чазаның мурнады хөгжүдер национал телевилели «Өөредилге» ыяап-ла чедишкинниң боттаныр, ону уламчылап, хөгжүдер улус амгы бо доозукчулар-дыр дээрзинге бөгүн оларның чугаазын дыңнааш, бүзүредим. 30 чыл бурунгаар мен база силер ышкаш школа доозукчузу турдум. Ада-иелерниң, башкыларның деткимчези кижиге кайы хире херегин, кижини кайы хире чалгынналдыраарын билир мен. Демниг ажылыңар дээш, талантылыг ажы-төлдү өөредип-кижизидип турарыңар дээш, силерге — ада-иелер болгаш башкыларга өөрүп четтирдивис. Уруглар, силер кайгамчык онзагай чылда доозуп турар-дыр силер, мынчаар сактып ап болур силер — «Зенит» чемпионнаан онза чылдың доозукчулары бис! (Диктитиг болгаш үргүлчүлелдиг адыш каскашкыңары).

(Уланчызы 2-ги арында).

АЧЫ-БУЯННЫГ ЭМЧИЛЕРИМГЕ

Ачы-буян чедирип чоруур эмчилерим Алефтина Априловна, Аргина Дмитриевна, Александр Сергеевич, Оюмаа Дадар-ооловна, Омак Шагдырович, Сергей Семенович, Марина Геннадьевна, Лидия Александровна, Солаңгы Каадыр-ооловна, оон биле чергелештир эмчи сестраларына, санитаркаларга, эмнелгенин бүгү-ле ажилдакчыларына Эмчилер хүнү-биле байыр чедирип, каң кадык болурун, өгбүлезинге аас-кежикти, чүгле экини, ак орукту, ажылынга чедишкенин сеткилим ханызын-дан күзевишаан, дараазында одуругларны бараалгаттым:

Аккыр халат сынын чазаан,
аян шинчи кире берген,
Арыннарда өөрүшкү,
хүлүмзүрүг чайнап чоруур
Ажылынга бердингенин хөй
чон билер,
Амыр-дыжын утупкаштың
ажылдаарлар.

Чеже кижжи кезип, эмнел,
амы-тынын камгалаан.
Чырык хүннү адаан орта,
катап база чурттазын дээш,
Бүгү күжүн, сеткилинден
салып тургаш, эмнел чоруур
Бүзүрелдиг эмчилерге курлак
чедир мөггериң, утпаалыңар.
Өлзеймаа Чамыяновна.

«СЕТКИЛДЕРНИ ЧЫЛЫКТЫРЫШТАР-ДЫР СИЛЕР...»

(Тончүзү. Эгези 1-ги арында).

Ш.В.Кара-оол: — Үлгөр кылдыр ап, каш чыл бурунгаар ориентир салып ап болур-дур силер көрүңер даан, доозукчулар. Анатолий Партизанович 30 чыл бурунгаар школаны дооскан, ам ол юстициянын генерал-лейтенантызы. А алдарлыг чаңгыс черчуртуувус Сергей Күжүгетович Шойгу — армия генералы, ол Россияда эң хүндүткелдиг беш политиктериниң санынче кирип турар.

«Төрээн тыва дылымга олимпиадага тилекчи болдум» — дээн доозукчу эжиңерниң сөзү мени дыка-ла өөрттү. Национал чоргаарал деп чүве ол-дур. Төрээн дылынга ынакшылын чажырган, оон ыяткан херээ чок. Черле ынчаш бо оолдун чугаа-домаанын чедингир, чечен-мерген, ханы уткалыг деп чүвезин кайгап ханмадым. Чамдык сайыптарны бэрин чугаазы ындыг чедингир звес болгулаар болдур ийин. Бар болганыңар дээш, четтирдим. Кижилерни хөөн, хей аът кирип, сеткилдерни чылыктырыптар-дыр силер. Ынчангаш Оксфорд, Сарбонна университеттеринге-даа өөренип шыдаар силер дээрзинге бүзүрээр мен. Англи дылга хөй кезинер арыг чугаалаар дээрзин билер мен. Мээң уругларым билбесим ол өске дылга чугаалажы бээрге, сактырымга мени чугаалажып турган ышкаш сагындырар, ынчангаш

Тоора-Хем школазының доозукчуу Л.Долгих Чазак Даргазы Ш.Кара-оолдан алдын медальды алыр аас-кежиктиг болган.

англи дылды дүрген өөренип алырын күзеп чоруур кижжи мен. Амыдыралга бүзүрелдиг, идегелдиг, ынак эшти тып алыры чугула дээрзин демин маңаа сөс алган башкы дыка-ла шын чугаалады. Амыдыралчы «сылдызыңар» болур эки эшке дужарыңарны күзедим. Кандыг-даа сөөк-язы эшке душкаш, ону төрээн Тываңарже тыртарын, Тываже эдертирин сүмеледим (хөглүг каткы чылыг чалгыг дег, залга тарай берди. Ред). Маңаа ажилдап, чурттаар херек. Тываның келир үези дээш кылыр ажил-ла хөй. Силерниң

күжүңер, билиңер биске дыка херек. База катап байыр чедир-бишаан, ак орукту күзедим!

Алдын медаль алган Сайсуун (Бай-Хаак) ада-иези Зинаида, Сергей Оюннарга байыр чедиргеш, «Ам мурнуңарда сорулганар кандыгыл?» деп сонургадым. «Дээди өөредилге черинче кирер бир дугаар сорулгавыс ол» — деп харыыладылар. Алдын медаль алган доозукчуларның шуптузунун сорулгазы ол дээрзи билдингир. Чедишкениң болуңар, уруглар!

Светлана БАЛЧЫР.
Виталий ШАЙФУЛИНИНҢ
тырттырган чуруктары.

САНКТ- ПЕТЕРБУРГКА — Тыва дугайында

Енисейниң үлетпүр компаниязы (ЕУК) Санкт-Петербург хоорайга болуп эрткен Петербургтун XII экономиктиг шуулганының киржикчилеринге ийи улуг төлөвилелди таныштырган. Төлөвилелдерниң кайызы-даа Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдесинге база оон минерал-чиг эт байлаан үлетпүрге ажыгларынга улуг ужу-дузалыг.

РФ-тиң Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Игорь Шува-лов шуулганын ажилынга киришкен.

Июн айның эгезинде Енисейниң үлетпүр компаниязы делегейде эң-не хөй казымал байлактыг черлерниң бирээзи Элегестин, ховар Ж марканың, хөмүр-дажын шингээди эгелээн.

Оон аңгыда шуулганын ажилының үезинде Енисейниң үлетпүр компаниязының болгаш Россия Федерациязының Чазаның мурнундан Федералдыг демир-орук транспортунун агентилелинин аразында инвестиция дугуржул-

2012—2015 чылдарда Тываның бот-орулгазы бир чылда 9-10 млрд. рубль чедер.

газынга ат салдырган. Ол Кызыл—Курагино демир-орук шугунун тудуунун инвестиция төлөвилелин, Тыва Республиканың минерал-чиг эт баазанын шингээди-биле чергелештир, кады боттандырыяны дугайында дугуржулгазы бооп турар. РФ-тиң Чазаның 2007 чылдың декабрь 12-де айтылгы езугаар төлөвилелге РФ-тиң Инвестиция фондузунун акша-хөреңгилеринден 49,3 млрд. рубль түннүг күрүне деткимчезин берген. Төлөвилелге инвестицияларның ниити хемчээли 131 млрд. рубль болур.

Енисейниң үлетпүр компаниязының комплекстиг төлөвилелин боттандырганының түңнелинде ук компания Россияның хөмүр-даш адырында лидерлерниң бирээзи апаар. Оларның бир чылда казып тывар хөмүр-дажының хемчээли 12 млн. тонна болур. Компанияның баш удур санап турары-биле: хөмүр-даш бүдүрүлгезинин төлөвилел күчүзү долузу-биле ажыг-лалга кире бергенинин соонда, үндүрүг кирилгелерин олар Тываның бюджетинде чыл санында ортумаа-биле 31,1 млрд. рубльге чорудар. Девискээрге ажилдаар өске инвесторларның Элегестин хөмүр-дажын шингээди алыр талазы-биле ажил-чорудулгазы республика хөреңгизинге 5 млрд. рубльден хөй акша-хөреңгилерни чыл санында кириеринге дузалыг болур.

Чаа ажилчын олуттарны тургусканындан, иштики рынокка акша-хөреңгилерниң сайгарылгазындан, ачы-дуза адырын хөгжүткенинден болгаш оон-даа өске ажил-чорудулгадан кирип турар өске орулгаларны барымдаалап, 2012-2015 чылдарда Тываның бодунун орулгазы бир чылда 9-10 млрд. рубльге чеде бээрин санап турар. Ол дээрге республиканың дотациялыг бооп турарын долузу-биле ажып эртери-дир.

Демир-орук шугунун тудуунун база Элегестин хөмүр-дажын казар төлөвилелди боттандырганындан, девискээрге 3336 ажилчын олуттар ажыттынар, орукту бодун тудары — 18 муң, а ону ажыг-лалга киирерге — 8 муң кижини ажилчын олуттар-биле хандыраар.

Төп парлалгадан белеткээн.

Россияның Хүнүн Кызылга байырлааны

ЧААРТЫЛГАЛАРНЫҢ ЧЫЛДАРЫ

1990 чылдың июнь 12-де РСФСР-ниң улус депутаттарының Бирги съездинде Россияның күрүне ботдогуннаашкынының дугайында Декларацияны хүлээп алган. Ук төөгүлүг болушкун Россияның Конституциясында быжыглатынган чаа күрүне тургузуунун эгезин салган. Ынчангаш бо төөгүлүг хүнүн Россияның Хүнүн күрүне байырлаа кылдыр чылдың-на демдеглээр кылдыр доктааткан.

Россияның Хүнүн байырлаалын бүгү чуртка, оон иштинде Тыва Республикага бо чылын калбаа-биле демдеглээн. Кызыл хоорайның Арат шөлүңе байырлалга тураскааткан чонун чыскаалы июнь 12-де болуп эрткен.

Чыскаалдың киржикчилери Ленин кудумчузун куду Тыва Республиканың Чазаның үрер хөгжүмүнүн сорул кирикчи марш аялгаларына үдеттирип алган холдарында Россия Федерациязының, Тыва Республиканың күрүне туктарын, янзы-бүрү чараш өңнерлиг шарларны туткан, каас-коя кеттинген, ыры-шоорлуг, каткы-хөглүг чоруп органнар.

Байырлыг чыскаалды Тыва Республиканың Чазак Аппарадының көрүштүг дериттинген колонназы баштап алгаш келген. Оон соондан Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцелярия-

зының колонназы чоруп орган. Чазак Аппарадындан болгаш Чазак Даргазының Канцеляриязындан Чазактың, оон Даргазының чедишкенин ажил-чорудулгазы хамааржыр деп, дикторунун чидиг үнү шөлге чаңгылаңып турду. Дараазында республиканың улус ажил-агыяның янзы-бүрү адырларын хөгжүдеринге боттарының улуг үлүүн кирип турар яамыларның колонналары эрткен.

Каас-коя национал хептерин кеткен арыннарда өөрүшкүнүн хүлүмзүрүү чайнаан, танцы-самын ойнаан регионнар аразының танцы

ансамбльдеринин «Азияның чүрээ» үшкү фестивалыга кирип келген Алтай крайның, Хакас, Калмык республикаларның, Красноярскиниң, Моолдун төлээлеринин колонназы шөлче кирип келген. Бо болза бистиң кайгамчыктыг делгем чуртувустун хөй национал кижилеринин чаңгыс эпсеткилдин, бузулбас найыралын көргүскен. «Улустар аразының найыралы быжыгып, делгереп турзун!» деп лозунг шөлге чаңгылаңып турган. Оон соондан Тываның күрүне филармониязының, «Саян», «Азас», «Урянхай» ансамбльдеринин артистеринин колонназы келген.

«Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тывада салбырының колонназы эң-не хөй кижжи киржикчилиг болган, бо дээрге эң-не хөй кежигүннерлиг болгаш талалакчыларлыг башкарыкчы партия дээрзин база катап көргүскен. Кызыл хоорайның мэринин, оон комитеттеринин, эмнелгелеринин, өөредилге черлеринин, бүдүрүлгелеринин, организацияларының колонналары чыскаалга киришкен.

Чонун чыскаалы доозулган соонда, Россияның Хүнүн тураскааткан митинг Арат шөлүңе болган. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Шолбан-оол Иргитке сөстү берген. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-

оолдун Тываның чонунга байыр чедирген бижин ол номчаан. Россия Федерациязының ботдогуннаашкынының дугайында Декларацияны хүлээп алганындан бээр 18 чыл эрткен, бо үениң дургузунда Россияның политиктиг амыдыралында, социал-экономиктиг хөгжүлдесинде улуг чаартылгалар болган, Россияның Хүнү — хосталганың, тайбыңның, эпнайырлалды, чуртун бүгү хамаатыларының хоойлуга үндөзүлгө база социал чөптүг чорук дээш кады ажилдажылганың байырлалы деп ында айыткан. Бөгүн бистиң кижжи бүрүзүнүн күш-ажылындан Россияның болгаш Тываның келир үези хамааржыр. Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдесинин программасы бистиң мурнувуста кайгамчыктыг улуг сорулгалары салган, оларны боттандырып шыдаарыыска бүзүрээр мен. Россия бистиң-биле кады, ол дээрге бистиң келир үеви-тир деп байыр чедиришкенинде айыткан.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Хонук-оол Монгуш, ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызы Иван Чувев, Кызыл хоорай округунун баштыңы болгаш Төлээлекчилер хуралының даргазы Виктор Тунев митингге байыр чедирип чүве чугаалааш, 1990 чылдың июль 12-де хүлээп алган Декларацияның ужу-дузазынга, чаартылгаларга, моон соңгааргы сорулгаларга доктааганнар.

Митинг доозулган соонда, Арат шөлүңе байырлалга тураскааткан улуг концерт болган, ону кызылчылар болгаш найысылалдың аалчылары улуг сонургал-биле көргөн.

Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга баг кагарының, шой көдүреринин спортчу маргылдаалары, шериг албанныглар өгбүлелеринин аразында «Өг-бүлэ-зи-биле стартче» деп спартакиада эрткен. Кежээ аныктарга дискотека болган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Владимир Савинының
тырттырган чуруктары.

Кадык камгалал яамызында

АЖЫЛДЫ ИДЕПКЕЙЖИТКЕН

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының ажылдакчылары чоннуң кадыкшылын камгалаар талазы-биле боттарының ажыл-чорудулгазын улам идепкейжиткен. Олар чүгле эмнелге албан черлери-биле эвес, хамаатыларның кадыкшылын быжыглаар талазы-биле айтырыгларны өске-даа яамылар, ведомстволар, бүдүрүлгелер болгаш организациялар-биле чорудуп турар.

Кадык камгалал яамызының тургускан айтырыгларын Тыва Республиканың Чазза база деткип, ол талазы-биле чогуур доктаалдарны үндүрүп турар. Чижээ, май төнчүзүнде Тыва Республиканың Чаззаның «Хоочураан аарыглыг кижилерге болгаш хамаатылар-

ның чамдык кезектеринге Тыва Республиканың республика бюджетиниң күсели-биле немелде эм хандырылгазының дугайында» доктаалы хүлээп алдынган. Аар аарыг кижилерни эм-таң аймаа-биле хандыраарынга эвээш эвес түннү ында көргөн.

Яамының ажылдакчыларының белеткээни Тыва Республиканың Чаззаның «Амыдыралга эргежок болгаш эң чугула эм аймааның даңзызында кирген эм-таңның өртектеринге садыгның немелде санаашкыннарынга Тыва Республикага күрүне таарыштырылганын дугайында» доктаалының төлөвилели база деткимчени алган. Ону май 28-те Чазак хуралынга хүлээп алган. Ол база чоннуң ка-

дыкшылын быжыглаарынга чугула базым болур.

Тыва Республиканың Чаззаның «Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының дугайында Дүрүмге өскерилгелер кириер дугайында» доктаалында дүүштүр яамының структуразында кадык камгалал адырынга лицензия бээр болгаш эмчи дузазын чедирип турарының шынарын хынаар чаа килдисти тургускан. Бо документ чурттакчы чоннуң эмнээшкинин болгаш оларны эм аймаа-биле хандырылганын боттандырып турар черлериниң ажылын контроль-даарын яамының ажылдакчыларынга хүлээндирип турар.

Бистиң корр.

РОССИЯНЫҢ ТУГУ — АК-ОЮКТА

Июнь 12-де Россияның Хүнүн таварыштыр республика чергелиг спорт хемчеглериниң бирээзи — Россияның үш алаыг тугун Тываның эң бедик шыпшыктарының бирээзинге киискидери көрдүнгөн турган. Ол сорулганы «делегейниң 7 диптериниң эң бедик шыпшыктарынче үнер» деп төлөвилелдин бөлүү боттандырган.

Бо удаада олар Шапшаал сынның эң бедик Ак-Оюкту (3608 м) шилип алганнар. Бо бедик Тывада эң берге шыпшык: ооң бажы суур, бүгү талазында меңгилерлиг болгаш чалымнарлыг, Мөңгүн-Тайга, аңаа деңнээрге, орту шат кылдыр санадыр.

Альпинистер эң берге мар-

шрутту — соңгу талазында чыдар кадыр меңгини (800 м) шилип алганнар. Доктаамал хар чаап, бораңнап турда, хендир, дагалар дузазы-биле шыпшыкче үне бергеннер. Бөлүктүн удуртукчузу М.Ховалыг ол-ла хүн, июнь 13-те мугур 50 чыл бурунгаар — 1958 чылда 10 харлыг школачы тургаш,

Сүт-Хөлде Кызыл-Тайганың (2200 м) бединче үнгөн. Ооң эң баштайгы даа ол болган.

Альпинистерниң хайгааралы-биле алырга, сөөлгү 10-15 чылдар иштинде мында меңги 4-5 метр хире чавызадыр эрий берген болган. Бо үнүшкүннүң киржикчилери: М.Ховалыг, М.Кончук, М.Томочаков, М.Сурунчап оларга августа Африканың Килиманджароже (5895 м) үнерде, Ак-Оюк шыпшыгы — спортчу белеткелдин бирээзи болган.

Саяна МОНГУШ,
бөлүктүн кежигүнү.АМЫДЫРАЛДЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ:
саннар, фактылар

Бо хүнде бүгү делегейде аш-чем продуктуларына өртектериниң өзүп турарын, ону нефть өртээнге деңнестир сайгарып чугаалажып турар апарган деп Федералдыг Хуралдың Федерация Чөвүлелиниң аграр-аш-чем политиказының талазы-биле комитеттин даргазының оралакчызы Сергей Лисовский журналистерге берген интервьюзунга чугаалаан. Бүгү делегейге аш-чемниниң турум эвес байдалы тургустунуп келириниң дугайында айтырыгны аналитиктер безин көдүрүп турар апарган.

Аш-чем айтырыгына хамаарыштыр Россияның амгы байдалы кандый эвес, сайгарып көрээлинер. Даштыкы садыг талазы-биле политикавыс элээн дүвүренчиг болуп турар. Россия болгаш америка чазактарның аразында куш, инек болгаш хаван эдидиниң чамдык хевирлерин садыглажыр дугайында дугуржулга чардынган. Ынчангаш АКШ 2009 чылга чедир даштыкы эът продуктулары-биле бисти хандыраарын чылдың-на улгаттырып кел чыдар.

Ооң айыылдыг талазы чүдөл дээрге, американның чурттуң иштинде болгаш делегей рыногунда өртектерден чиик өртекке бисче үндүр садып, бистиң эът үлетпүрүн буурадырының кырында келген. Чүгле Америкадан эвес, бисче Европа чурттарындан хей продукциязы кээп турар болгай. Ол чурттар көдээ ажил-агый продукциязының бүдүрүкчүлеринге улуг деткимчени берип турарлар. Бир эвес чазактын деткимчези эвес болза, оларның эдидиниң продукциязы чүгле каайлы үндүрүүнө карылгалыг болу бээр. Ол хамаан-чок барыын Европаның чурттары даштыкыже бараанын үндүр садып турар фермерлерге күрүне деткимчезин безин көргүзүп турар апарган.

Американ чазактын деткимчези-биле биске садып турар куш эдидиниң өртээ бистиңден 30 хуу

чиик. Чиик өртектег эът дүрген сайгарлыр дээрзи кымга-даа билдингир. Ынчап кээрге, бисте бараан бүдүрүкчүлерин кым-даа деткивейин турарында, өртекте бадырар аргазы чок бооп турар. Чарыгдал хүнден хүнче өзүп орат. Чүгле сөөлгү айларда безин мал чеминге ажыглаар тарааның өртээ 20 хуу өскөн, эрткен чылдан бээр алыр болза, тарааның өртээ 3 катап өскөн болуп турар. Бо чылдың май 1-ге чедир энергия-чылыг курлавырларының өртээ чамдык регионнарга 25-44 хуу чедир өскөн, ооң-биле чергелештир агрохимия болгаш химишчилгенниң өртээ 30 хуу чедир өскөн болуп турар. Мал ажылында ажылдап турар бүдүрүлгелериниң хей кезин карылгалыг ажылдап турар. Бир эвес бо адырга тодаргай хемчеглерни баш бурунгаар албас болза, сүт-бараан фермалары болгаш куш фабрикалары массалыг буураашкынга таваржыры чайлаш чок апарган.

Этти даштыкыдан садып алыр талазы-биле бо хүнде бистиң чуртувус бирги черде турар. Бодувустун херегелеливистиң чарты даштыкыдан кээп турар, а инек эдидиниң 65 хуузу даштыкыдан эккеп турар. Ынчап кээрге, бо айыылдыг дугуржулга чурттуң көдээ ажил-агыйын хөгжүдеринге чүгле шаптыктап турар эвес, ниитизи-биле чурттуң айыыл чок чоруунга айыылды тургузуп турар апарган. А харын-даа бистер американың экономиказын быжыглаарынга дуза чедирип турар апарган бис.

Бир эвес Россияның көдээ ажил-агыйы буураашкынга таваржып турар деп даштыкы чурттар билип кааптар болза, олар биске чиик өртекке садып турган эът

продукциязын дораан соксаткаш, эң улуг өртекте салгаш туруптары билдингир. Эрткен чылын аш-чем продуктуларына өртектер өзүп, тарааның делегей курлавыры эң адаккы хемчээлинге чедир кызырлы бээрге, КНО-нун аш-чем программасының делегей хемчээлинге аш-чем-биле дузалаарының хемчээли дыка кызырылган. Чамдык даштыкы чурттарга чижээлээрге, Египетке, Пакистанга аш-чемге карточка системазын кириген турган.

Бир эвес бис амдыгааштан эгелээш, бодувустун тараачыннарывысты болгаш бодувустун рыногувусту саң-хөө талазы-биле деткивес болзувусса, оон-даа хей акша-биле даштыкы бараан бүдүрүкчүлерин хандырап апар бис. Көдээ ажил-агыйны деткиир талазы-биле Чазактын талазындан тодаргай хемчеглерни алыр болза, Россия беш чыл болгаш бодун боду көдээ ажил-агый продукциязы-биле хандырына бээр деп Күрдуманың депутаты Харитоновтун чугаалап турары таварылга эвес.

Чурттуң көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлериниң продукциязының өртээн канчаар чингедирил деп чидиг айтырыг тургустунуп кээр. Садыг четкилеринге көдээ ажил-агый продукциязын сайгарарының механизмин чаартып тургузары негеттинип турар. Росстаттин берген медээзи-биле алырга, бо хүнде бүдүрүлгениң өртээ-биле садыгның немээн өртээниң аразында ылгал ортумаа-биле 35-40 хуу чедип турар. Бо адырда байдал дыка нарын. Ону таарыштырап дугайында бистиң чуртувуста ыңдыг хоойлу чок болуп турар. Садыглар канчаар күзээр-дир, өртекте ынчаар тургузуп ап турар.

Ооң түңнелинде өртекте кандый-даа контроль чок болу берген.

Сөөлгү үеде хлебтин өртээниң кончуг дүрген өзүп турары бөдүүн россиянынның дүвүрелин болдурган. Эрткен чылын хлебтин болгаш бирги чергениң херегелдин аш-чем продуктуларының өртээ хенертен өзүп эгелээрге, Күрүне Думазына ол айтырыгны чугаалажып көргөш, тус черниң эрге-чагыргалары-биле сайгарлыкчыларның аразына бирги херегелдин аш-чем продуктуларына өртекте «доктаадырының» дугайында керээни май 1-ге чедир күштүг кылдыр чарып алган. Ол талазы-биле РФ-тин Чазза доктаалды база хүлээп алган. Чардынган керээ май 1-ден эгелээш, күжүн чидирген. Ам өртекте сайгарлыкчылар боттарының туразы-биле тургузуп эгелээн. Чурттуң Президентизи турган В.В. Путин бодунун долу эргезин чаа сонгуттурган Президент Д.А. Медведевке хүлээди берген соонда, аш-чем продуктуларының өзе бергени элээн дүвүренчиг болуп турар.

Россияның далган болгаш крупа бүдүрүлгелериниң даргазы Аркадий Гуревичиниң чугаалап турары-биле алырга, чоокку үеде хлеб өртээ чингээри болдунмас. Декабрьда дээрбеже кирип турган бир тонна тарааның өртээ 7100 рубль турган болза, ам бир тоннада 10 муң рубль четкен.

Өртектең сөөлгү өскени-биле алырга, Кызыл хоорайда бир хлебтин өртээ 16-17 рубль четкен. Сайгарлыкчылар-биле чугаалажып кээрге, оларның Саян артындан садып ап турар далганының өртээ хүн бүрүде өзүп турар, ынчангаш өртекте чингедириниң аргазы чок. Бо болган өртектең

келгеш хоорайның төлээлекчилер хуралының сонгулдалары хоойлу хажыдышкынның эрти, маңаа чүнү чугаалап болур сен деп боду келген болза, аңаа мен даап бодаашкынның эвес, а шын дорт харыны бээр ийик мен. Хей улуг дээштиг эмнер ап турар болгаш чамдык чугааларга угааным четпес болуп база чадавас. Материалда ийи сонгукчу 400-400 рубль алгаш сонгаан деп турар. Мындыг ыядынчыг чүүлду чогаалчы, журналист кижжи кажан-даа кылбас ужурлуг. Бо улуг хемчээлдиг материалда хоорай сонгулдалары кончуг улуг хажыдышкыннарлыг эрткен деп бижи, өскээртен келген политиктерни кедергей шүгүмчүлөп турар кижжи болдум. «Риск» солунну тыва чазак үндүрген, ону артында чонга халас үлөп берип турар деп бижээн болдум. Бо дээрге чүгле дүшке-дүлгө кирер хуулгаазын-дыр. Бүгү Тывага хоорайның сонгулдалары хоойлуга дүүшпес деп бижип турар кижжи болу бердим. А херек кырында ол үеде онкология салбырынга чүгле уе-човурум дыңналып турган. Амы-тынын чүгле эм күжү ап чоруур кижини ынчаар нүгүлдөп каанынга кедергей хомудадым.

Эдуард ДОНГАК,
чогаалчы.

Бир эвес «Новости Тувы» солуннун ажылдакчызы меңээ

өзүлдөзү чүгле бистиң республикада эвес, Россияның шупту субъектилеринде ыңдыг болуп турар. Мен үстүнде РФ-тин Чаззаның доктаалы-биле өртекте өстүренин болдурбас талазы-биле хуусаа-зын узадып каан турган шийтпири күжүн чидирген деп база айыптым. Күрүне Думазының болгаш РФ-тин президент сонгулдалары эрткен соонда, аш-чемниң өртээ далыйты өзе бээр деп эксперттер шагда-ла чугаалап турганнар.

Байдал дыка нарын. Республика бодун боду тараа-биле хандырап талазы-биле улуг кичээни-гейни салыры эргежок чугула апарган. Кызыл хоорайда хлеб быжырып турар сайгарлыкчылар шупту Саян артындан далганны садып ап турар. Республикага өстүрген тараа-биле далган садып турар чангыс-даа бүдүрүлгө чок. Оон бээр далганны сөөрткениниң өртээ база немежир. Ооң-биле чергелештир электри энергиязының болгаш кывар-чаар материалдарның өртээниң доктаамал өзүп турары база холбажы бээр. Аналитиктерниң баш бурунгаар берип турар медээзи-биле алырга, бо чайын хлебтин өртээ 10-15 хуу өзер деп турар.

Маңаа сагындырып каар чүүл болза, өртек чүгле хлебке эвес, бирги херегелдин продуктуларының шупту хевирлеринге өзери билдинип турар, аналитиктерниң баш бурунгаар берип турар медээзи-биле алырга, ол 10 хуу чедир өзер деп турар. Сонгуттурган президентивис Д.А. Медведев бодунун бүрүн эрге-дужаалына олурупкаш, ажылдап кирипкен. Бо айтырыг талазы-биле кандый хемчеглер алыры чоокку үеде билдине бээр.

Сергей ХЕРТЕК белеткээн.

ШКОЛА: арга-дуржулга, бөлгүмнер, сактыышкыннар

АЖЫК КИЧЭЭЛДЕРГЕ...

Кызыл кожуунуң миллионер Сукпак ортумак школазынга янзы-бүрү темаларга ажык кичээлдер доктаамал болур. Арга-дуржулга солчуру-биле чүгле кожуун звес, республика школаларының башкылары маңаа күзелдин-биле кээр. Тыва дыл методкаттыжыышкыны тыва дыл кафедрасы кылдыр ажилдап турар.

Ону РФ-тиң Президентизинин грант шаңналын баштай алганнарның бирээзи, хоочун башкы Светлана Чадалаевна Сарыглар удуртуп келген. Тыва дыл, чогаал кичээлдеринге ужур-дузалыг кожуун чергелиг семинарларын сонуургап көрдүм. Аныяк башкылар Уренчаа Маңнаевна Апты «Дорт болгаш доора чугаага түңнел кичээл», Алиммаа Болат-ооловна Хөлчүкпен Ю.Ш.Кюнзегештин «Хадыңчыгаш» деп шүлүүнге, Саяна Владимирова Донгак С.Токанын «Черликпен» деп чогаалыга ажык кичээлдери солун болгаш семинарлар киржикчилери кожуунуң тыва дыл башкылары сонуургаан. Хоочун башкы С.Ч. Сарыглар база солун теманы шилип алгаш, ажык кичээлди эрттирген, аңаа киришпээним хомуданчыг болду. Үстүнде адааным аныяк башкылар ийги категорияга аттестация эртип турар болгаш кожуун чергелиг кылдыр кичээлдерин берди. Аңаа кайы-даа башкының белеткели эки. Бо башкылар кичээлдин темазын билдиги чедип алырынга бүгү аргаларны ажыглааны мактанчыг. Чижээлээрге, С.В.Донгак «Черликпенниң» даштыкы хевирин, иштики байдалын компьютер дузазы-биле өөреникчилерге тайылбырлааны кончуг чедимчелиг болду. Ол ышкаш С.В.Донгак бо кичээлге биология, химия башкызы Салбакай Конгар-ооловна Монгушту кириштирген. Оон тайылбырындан ыт дугайында өөреникчилер немелде билигни чедип алганы онзагай. Тодаргайлаарга, 1 млн чытты ыт ылгаптарын дыңнатты. Ол ышкаш компьютерниң дузазы-биле кудумчунуң янзы-бүрү өңнерин көргүстү. Ол болза чытка хамаарышкан, ону ыт ылгап, билип турарын оолдар, уруглар билип, шижээдип алды. Дириг амытаннардан ыттын мээзиниң сайзыраңгайын чижектер киригеш, тайылбырлады. Тыва дыл кичээлинге психолог башкы Урана Чараш-ооловна Янчат база киришкеш, ийи минута дургузунда өөреникчилерге каракка, холга сула шимчээшкыннер кылдырып, бичии када бодунуң ыдынын дүрзүзүн чуруй кааптарын өөреникчилерге дааскан. Олар ону күзелдин-биле күүсетти. С.В.Донгак С.Токанын «Черликпен» деп чогаалын өөредип тура, ыт дугайында чаа чүүлдерни өөреникчилер билип ал, ол ышкаш, дириг амытаннар дугайында хоойлу-дүрүм езугаар оон 245 дугаар статьязын база таныштырды. Бир звес дириг амытанны өлүрер азы хилинчектээр болза, 6 айдан 2 чылга чедир торгаар дугайын билиндирди. Бо ажык кичээлден питомник, кинолог, генетик деп сөстөрни словарь курлавырынга немей чаа билип алганнар.

Уренчаа Маңнаевна Аптының ажык кичээлинге өөреникчилер дөрт бөлүккө хувааттыгаш, кайы

бөлүк дүрген болгаш шын харылаарынга дискуссия хевирлиг кичээл эрттиргенин олурушкан башкылар бир янзы метод деп санаан. Кичээл аваларга тураскааттыгаш. Компьютерге, самбырага сөзүглелдерни бижип көргүскеш, ону угаанга сиңирери-биле өөреникчилерге номчуткан: «Иениң ынакшылы биске хөргүндө чектер-биле дөмей», «Херээжен кижжи чокка бажың өскүс каар», «Авага өрө хөй — ынчалза-даа ону ол негевес». Уренчаа Маңнаевна, «Холу чөмзиг авайымны» деп бажыңга онаалга берген турган. Аңаа Оолак Сылдыстың чогаадын башкызы мактаан. Кызыл кожуунуң тыва дыл башкыларынга эркен ажык кичээлдер, «төгерики стол»-биле доозулган. Башкыларның эрттирген кичээлдеринге «эки» деп демдектерге үнелелди бергеш, тус-тузунда боттарының бодалдарын илеретти. Өөреникчилерниң арыг-сигил, ак фартуктуг, чараш кеттингенин база демделген. Ол ышкаш чогаал кичээлдеринге өөреникчилерниң номчулганы эки, ол дээрге эге школаның башкыларының чедишкенин дээрзин семинар киржикчилери дыңнатты.

С.Ч. Сарыглар түңнел сөс алгаш, амгы үеде тыва дыл, чогаал башкыларынга, эң ылангыя аныяк башкыларга ажыглаптар методиктиг сүмелер звээш болганда, башкы бүрүзү методика талазы-биле ажилдарын тыва дыл кафедрасынга бадылаткаш, бар ажыктыг курлавырларын шыгжап чытпайн, чүгле Сукпак школазының звес, кожуунуң шыырак башкыларының ажилдарын солун-сеткүлдерге үндүрер сорулгазын дыңнадып, кыйгырыгны үндүрдү. Светлана ДАНЗЫН-ООЛ.

БАШКЫЛАРЫМГА МӨГЕЙИГ

База бир өөредилге чылы төнген, сөөлгү коңга эдип, доозукчу класстар экзаменнерин дужаап каапкаш, амыдыралдың оңгул-чиңгил оруктарынче шымнып кирген. Республикада ат-сураглыг Чаа-Хөл ортумак школазын таптыг-ла 50 чыл бурунгаар доозуп, бышкан билигниң аттестадын холга алгаш, амыдыралдың делгем оруунче үдеттирип алып аас-кежиктиг болган мен.

60 чыл бурунгаар Ак-Туруг эге чада школазынга мени хүлээп алган башкым — ынчан школаның директору турган Василий Опаевич Өлчей. Ол ам 80 ажыг харлыг, шагда-ла хүндүлүг дыштанылгаже үнген, Ак-Туругда шаандакы-ла бажынында чурттап олурар, «Күш-ажылдың хоочуну», ленинчи юбилейлиг медальдың, «Улус чырыдышкынының тергиини» хөрек демдээниң эдилекчизи, Россия Федерациязының алдарлыг башкызы. Белеткел клазынга хөй чылдарда башкылап, партия, совет органнарының удуртулгазынга ажилдап чораан, сезен ажыг хар чедир чурттааш, чоокта чаа хеп-хенертен «аадының бажы хоя берген» Роман Серемаевич Хунай-оол башкыга башкылаттым.

1955 чылда Булуң-Терек чеди чыл школазын доозуп тургаш, «Артек» баар путевка-биле шаңнадыр аас-кежик меңээ таварышкан. Бүгү-эвилелдин пионер лагеринге чүгле ССРЭ-ниң звес, даштыкы аңгы-аңгы чурттарның уруглары-биле таныжып, ойнап-хөгөп, эштип, хүнге дөгөлөнип, чурукка тырттырып ап дыштандывыс. Сезон төнүп турда, «Артектиң» үндезилетинип тургустунганының 30 чыл оюн демделген чарлыышкынның юбилей байырлалыга ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Вячеслав Михайлович Молотов киржи, бистерге байыр чедирип, эки өөрениривисти чагып, сургаанын утпаан мен.

«Артекче» мени чоруткан Булуң-Терек ортумак школазының коллективинге ынчангы башкыларымга, өөреникчи эш-өөрүмге, клазывыс удуртукчузу, ием ышкаш башкым — Александра Монгушова Допайга (харааданчыг, ол ам аравыста чок) черге чедир мөгейип, кезээ шагда утпайн, сактып чор мен.

Оон-на чалгынналгаш, Чаа-Хөл ортумак школазын багай звес өөренип дооскаш, башкы болур күзелмичи чедип алдым. Чаа-Хөл ортумак школазынга бүгү эртемнерни соңгаартан келген орус дылдыг, янзы-бүрү нациялыг, дээди эртемниг аныяк башкылар өөредип, башкылап турду. Оларның аразында кандыг талантылыг салым-чаяанныг кижилер чок дээр ону. Ынчан дөргөн он класстарга чедир экзаменнерни дужаар турган. Даштыкы дыл талазы-биле немец дылга безин шылгалда дужаап турдувус. Шынап-ла, хөөредиг звес, башкыларывыс бистерге кончуг шыырак билигни берип турганнар дыр ийин.

Кожуунуң аңгы-аңгы школаларыга өөредип чораан башкыларым — төрзэн дыл, чогаал башкызы, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы Виктор Седипович Кызыл-оол, төөгүчү Николай Тимофеевич Кондратьев, математик, физик Адам Караевич Очур, хылдыг хөгжүм херекселдеринге дески ойнаар, чазык-чаагай аажы-чааныг Лидия Самбуевна Кызыл-Тас, цирк артизи чораан Василий Чапынов Доржу, ыраажы, психолог Морис Вайнберг, күш-культура, шериг херээ башкызы Владимир Тихонович Бахтин, музыка, ыры башкызы, Тыва АССР-ниң культуразының ажилдакчызы Солаан

Кыргысович Базыр-оол, мөгелер ораны — ак-көк Сүт-Хөл огул Чимит-Доржу (Олег) Ундан-оолович Монгуш оларның кижизиг овор-хевири сагыжымда таңмаланып артып калган. Башкыларымың чырык адынга тураскаадып, оларга күдүк базып, мөгейдим.

1958 чылда Чаа-Хөл ортумак школазын кады дооскан эш-өөрүмден хөй кезин башкының дээди эртемни чедип алгаш, улус-чоннуң ажы-төлүн өөредип-кижизидер буянныг болгаш чымыштыг ишке бараан болуп келгеннер. Олар ат-сураглыг, алдар-аттыг башкылар болган. Самбын-оол, Январина (Люся) Суваннар, Надежда Седипей, Кушкаш Донгак, Бичи Болат, ам бистин аравыста чок Иван Седен. Олар төрзэн школазынга хөй чылдарда ажилдаан. Кады өөренип чораанывыс Любовь Тюлюшова Дамба-Хуурак Эрзин ортумак школазынга хөй чылдарда эге класстар башкылаан, ам-даа ол школада ажилдавышаан. Ол база «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» аттын эдилекчизи, дээди категорияның методист башкызы.

Бодум хуумда төөгү, орус дыл, литература эртемнерин башкылап, өөредилге эргелекчилеп, школа директорлап, партия, совет, күүсекчи, чагырга органнарынга ажилдап чорааш, пенсияже үнгеш, сөөлгү чылдарда журналистика ажылынче шилчип, кожуун солунуң редакторунуң хүлээлгезин бо хүннерде күүседип чор мен.

Кады дооскан өөрүвүс шупту төлөптиг кижилер болган. Билип, дыңнааным Ховалыг Чечек-оол кооперациянын, Зоя Бегзи харылзааның тергиин ажилдакчылары болган чораан. Буруудатпайн көрүңер, эш-өөрүм, еске-даа алдар-аттыглар бар-даа чадавас, билирими бижидим. Шынап, школага-ла баяннаар акым Амбырал Шоюнович Даржай Ак-Туруг, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг школаларыга биология, химия, музыка башкылап чораан болзаыкпе, ам-на сактып келдим. Ол база-ла улус өөредилгезиниң тергиини, Шагаан-Арыг хоорайда билдингир, ат-сураглыг, хүндүктелдиг кижилерниң бирээзи. Кыска сактыышкынымда чаңгысклассчыларымың кезик-чамдызын бижидим, Кара-Хаакта Ульяна Бегзи угбам, Каа-Хемде Кара-оол Экер-оол акым-даа база бар, олар база-ла хоочун башкылар-дыр.

Кады дооскан өөрүвүстен элзэн кижжи чырык өртемчейден, аал-оранындан, ажы-төлүндөн, эш-өөрүндөн чарлып чоруткан. Аравыста чок болган эштеривистин чырык адынга мөгейип, школачы, чалыы шаавыстың чылдарындан сактыышкыннарны кылып, төрзэн школавысты доосканывыстан бээр таптыг-ла 50 чыл болганывысты демдегеп, амгы салгалдың башкыларынга, өөреникчилеринге чагыг, сөзүвүстү бээр-биле школавыска май айда чыылдывыс.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК, улус өөредилгезиниң хоочуну, Чаа-Хөл ортумак школазының 50 чыл бурунгаар доозукчузу.

НЕМЕЛДЕ БИЛИГНИ БЭЭР

Бөлгүмнер — уругларга кичээлден дашкаар үеде немелде билиг бээр өөредилгениң бир хевирин. Борта уруглар келир үеде салым-чаяанын, мергежилни боттары илередип, шын шилип алыры-биле деткимчени алырлар.

«Чазанылга», «Дааранылга», «Танцы» бөлгүмнеринге болза, уруглар тус-тузунда немелде билиг-сайзыралын мергежилинге хамаарыштыр угланыышкынны алырлар. А эртем бөлгүмнеринге уруглар хамаарышкан эртемниң талазы-биле улам ханы билигни алырлар.

Бөлгүмнер ажылының талазы-биле бистин Суг-Аксы ортумак школазындан чамдык башкыларның ажил-чорудулгазынга доктааскадым.

«Аныяк эмчи» («Юный медик») — деп аттыг бөлгүмнү аныяк башкы, валеолог А.Монгуш удуртуп турар. Ол уругларга «Амыдыралдың кадык болур овор-хевири», «Баштайгы дузаны чедирери» дээн ышкаш темалыг беседаларны чорудуп, бодун канчаар массажаарын, балыгны канчаар шарыырын херек кырында көргүзүп, уругларны арыг-шеверге, культурулуг алдынарынга чаңчыктырып, ажыктыг чүүлдерге өөредип турар.

«Мода театры» («Театр моды») — деп чаптанчыг, чараш ажилдыг бөлгүмнү школада күш-ажыл башкызы И.Ондар удуртуп турар. Бо бөлгүм бодун ады-биле бадыткап турар. Ирма Иргитовна Ондар уругларны чараш чүүлге кижизидип, өөредир сорулга-биле идик-хепти оон аайы-биле таарыштыр каастап, даарап, уругларны келир үеде шын кеттинип, алдынып билир культурулуг кижилер кылдыр өөредип турары. Уруглар бөрттерни, аржылыгыгаштарны, сумкаларны чинчилер-биле таарыштыр чараштап кылып, чыл төңчүзүнүн түңнел көрүлдезинге белеткенип турар.

Сайлык Николаевна Ооржак — школаның орус дыл болгаш англи дылды өөредип турар кызымаккай ажилдыг башкызы. Ол 7 «г» класста эртем бөлгүмнү эрттирип, уругларның орус дыл кырынга өөредилгезин чугаа хевирлеринче, шын адап, бижириинче угландырып, янзы-бүрү кроссвордтарны тыптырып, тургустуруп, близ-оюннарны чорудуп турар. Орус дыл кырынга уругларны бодун харылзааны тудуп, частырыг чокка чугаала-жыптарын оюннар дузазы-биле чедип ап турар. Ол ышкаш башкының орус дыл кырынга кыска чогаадыгларны, шүлүктөрнү уругларга тургустуруп турары эки.

Мария Дестей-ооловна Донгак — школаның байлак дуржулгалыг башкызы. Ол 7-8 класстарның өөреникчилеринге «Хөглүг саналга» — деп эртем бөлгүмнү эрттирип турар. Сан эртемни уруг бүрүзүнге чедимчелиг билиндирип алыры белен звес дээрзи билдингир. Башкының кол сорулгазы — уругларга ханы билигни бээр, угаан ажылын сайзырадыры. Бөлгүм кичээлинде уруглар математиктиг диктантыларны, математиктиг сайгарылгаларны, логиктиг бодалгаларны чорудуп, «хөглүг саналгаларны», чарыштарны, дүрген санаашкын-

нарны кылып, угаан ажылын амыдырал-биле холбап, калькулятор, компьютерни ажыглап турары өөрүнчүг.

«Бир хүнде чигир холуксаалыг чемни кайы хирени ажыглап турар бис, бир айда кайы хирени» деп чүүлдү херек кырында санап үндүргеш, «Чигир болгаш дус - кижиниң бирги дайызыннар» дээрзинге башкының доктаап турары солун.

«Математика — эртемнерниң хааны» — дижиригисте ужур-ла бар. Бүгү-ле чүве сандан эгелээш, санга төнөр. Сан, саналга, сан өөредилгези, сан эртеми чок болза, амыдырал утка чок болгу дег.

Ынчангаш М.Д. Донгак «Бештер сүрүп» деп солун кичээлин, өзек кылгаш, рефераттарны хөйү-биле кылып, бижип турары тава-рылга звес.

Башкының хөй санныг өөре-

Орлова оларга бүдүн школа чоргаарланыр. Ынчангаш бөлгүмнер ажылы школада кол ажилдар болуп, уругларга немелде билиг, сайзыралды, эки талаже угланыышкынны бээр дээрзинге бүзүреливис улуг.

Х. ООРЖАК, Суг-Аксы школазының хоочун башкызы.

Карактарында оттар чайнаан, дүрген-дүрген басып чоруур чолдаксымаар дурт-сынныг урууну чүгө бистиң Тывада эвес, а чурттан дашкаар безин танывас, билбес улус ховар. Ол кымал дээрге, хостуг хурешке Россияның 11 дакпыр, Европаның 2 дакпыр чемпиону, 2004 чылда Афиннерге болган олимпий оюннарының киржикчизи, ТР-ниң Алдарлыг спортчузу, чоокта чаа болуп эрткен «Сибирьниң кижилери-2007» деп интернет-бадылаашкынаа «Сибиржи аажы-чаң» деп атка төлөптүг болган Лориса Бүрбеевна Ооржак-тыр. Ооң-биле интервьюну парладывыс.

— Сээң дугайында массалыг информация чепсектеринге хөй бижип турган болгай. Ындыг-даа болза, долгузу-биле сээң-биле улуг интервьюлар үнүп турганын эскербээн мен. База катап өг-бүлөң, бодуң дугайында таныштырып көрөм, Лориса.

— Мээң өг-бүлөмде авам, ачам-биле шупту 7 кизи бис. Бодум беш алышкының хеймери мен, чаңгыс угбалыг мен. Ачам Өвүр кожуунун эмнелгезинде дүрген дуза чедирер албанында чолаачы болуп ажилдап чоруур, авам 2 класс турумда-ла кадыының аайы-биле инвалид болуп, аарып чоруур. Акыларым, угбам база шупту өг-бүлелерлиг.

— Оолдар аразында өскөн чоргаар хеймер кыс болуп турар ышкыжыл сен. Эң бир дугаар хевис кырынче хурежиң үнүп келген үеңни сактып чугаалап көрөм, Лориса.

— Харын, бичии чораанымда ачам мынча дээр, 2-3 харлыында дыка девири турган дээр. Авам: «Кыс кизи девивес чоор» деп соксадып чугаалаарга-даа, хоржок болган. Бодум билбес мен, анаа черле турбас, девип-ле, шимчип-ле турар. Школага башкыларым база мени: «Анаа туруп көрөм!», деп бо-ла чугаалаар турган. Оон бир-ле хүн бистиң школа-выска чарлал азыпкан. Спортка сундулуг, хурежи күзөлдиг кижилер бар болза, ДЮСШ-га келгеш, адын бижидип алырын чарлаан болган. Аңаа күзөлдим-биле бир дугаарында халып четкен мен. Чеде бээримге, шупту оолдар. Ол оолдар-биле шуут деңге тутчуп турдум.

— Каш класстан эгелеп хостуг хурешти эгелээңи ол?

— Ийи класстан эгелээн мен. Ол үеде угбам мени соксадып, «Кыс кизи ынаар барба! Хөрээң калбарып каар, хоржок» деп чугаалап чадашкан. А мен черле хоржок, чай кадында-ла оолдар-биле хурежиң, ынаар халып-ла турар мен.

— Спорттун бо хевирин чүге шилип алганың билдине берди. А Достай Виктор Монгушевич-биле ийи класстан тура мынчаар ажилдап эгелээш, бо хүннерге чедир чаңгыс-ла тренер башкың ол болуп турары ол бе?

— Ийе. Чаңгыс тренерим ол, ам-даа кады ажилдап турар бис.

— А улуг спорта каш чыл болуп тур силер?

— Улуг спортче киргенивис санаар болза, ам 9 чыл болуп турары бо.

— Эң баштайгы Тывадан дашкаар маргылдаа каяа болганың? Ону канчаар сактырдыр сен? Сагыжыңда солун чүүлдер арткаң бе, чугаалап көрөм.

— Колдуу-ла бис 1999 чылдар үезинде маргылдааларга киржиң, эгелээн бис. Баштай мен оолдар аразында киржиң, оларны октап чоруп турдум. Чамдыктары ажынып-даа турар, каапкаш чоруп турарлары-даа бар, өскелери кыс кижиге октадып алган дээш, хомудап-даа турарлары бар. Оон Россияның база бир улуг тренер башкызы, Федерацияның даргазы чедип келгеш, «Чүге бо кыс кижини оолдар аразында хурештирип турар силер? Кыс уруулар аразында маргылдаалар болуп турар-ла болгай» деп, «Кайда болуп турар чүвөл?» деп, удур айтырарывыска, Чебоксары хоорайда дээр. Оон Чебоксары хоорайга Россия чергелиг маргылдаага киржиң чеде берген бис. Чеде бергеш, оолдар октап турган кизи

урууларны чайлыг октаар ыйнаан дээш, киришкен. Кайда боор, чаа октаткан болгай мен. Ынчан 5 дугаар чер алгаш, чедип келген бис.

— Электен улуг-тураланып-

дүжүрер чордум.

— Эки чедишкннер тренер башкызындан дыка хөй чүүлдер хамааржыр деп бодаардыр мен. Тренер башкыңар дугайында чугаалап көрүңерем.

— Ийе, мен суурга өскөн болгаш дыка пөрүк, улус арны көрүп албас, улус-биле чугаалажып билбес, оспаксыргай турган мен. Мээң тренерим Виктор Монгушевич ажыы-биле чугаалаарга, мээң арным чазыктыргаш, чон аразыңче кирип, улуг спортче орукту ажыткан деп үнөлөп, хүндүлөп чоруур мен.

— Тренер башкың кайы хире негелделигил?

— Негелде дыка шыңгыы.

— Ынчап кээрге, улуг че-

хере тыртынар, номга олуруп, дан бажында ак сүдүн чажып, саңын салып, артыжын кыпсып, арыг-ланып, кактанып турарывыс база дыка ужурлуг.

— Чүдүлгеге хамаарылган кандыгыл? Маргылдаа мурнунда камгалап дээрн чижектиг чүүлдер кылдырып ап турар сен бе?

— Чүдүлгеге хамаарылган эки. Бурганга чүдүп чоруур мен. Маргылдаа мурнунда мээң чүдүп барып турар башкыларым база бар. Олардан орук-суурумну айтырып ап, номга олуруп алыр мен. Баш бурунгаар маргылдаа чорур бетинде неделя бурунгаар-ла бодумну башкыларга көргүзүп ап, башкылардан арга-сүмени

Аныяктар аразында болган Европа чемпионатында Тывадан Делгер-оол Аяс деп спортчу-биле чордувус. Ынчан оолдар аразында Аяс бирги черни алган. Россияның чыынды командазы-биле катай чорааш, иелээ бирги черлерни алган бис. Ынчан иелээ «За лучшую технику» деп кубоктарны алдывыс — уруглар аразында меңээ, а оолдар аразында Аяска берген. Россияның оолдарның чыынды командазының улуг тренер башкызы: «Бо тывалар ат болган улус-тур. Болгарияның бар-чок кубоктарын алгаш бардылар» деп, баштактаны аарак чугаалап турган чүве. Барган санымда-ла албан бирги черни алыр мен. Ынчанга ол чуртту ажыы-биле чугаалаарга, чуртсуна берген мен.

— Бо чайын Кыдатка Олимпий оюннары эртер болгай. Чогум черле хостуг хурешке кыдаттарның командазы кайы хире шыырак болуп турарыл? Олар-биле хевиске таваржып турган сен бе?

— Уруглар аразында кыдаттарның командазы дыка шыырак. Делегей кубогу дээрн ышкыш маргылдааларга ол команда бир дугаар черде. Оларның хурежи база дыка дүрген, аваангыр, техника талазы-биле бистиң-биле дөмей. Турцияга аныяктар аразында кыдат уругта таварышкыш, октааш, бир дугаар черни алган мен. Оон Грецияга олимпиадага кыдат уругта таварыштым, 12:9 кылдыр ойнааш, беш дугаар черже үнген мен. Октадып-даа турган үелерим бар. 2007 чылда Красноярск хоорайга бир дугаар Россияга болган делегей кубогунга кыдат уругта ойнаткан мен. Кижиге чүү турбас деп, анаа база ойнатпас. Ынчан бичии кемдээш-кин соонда ойнап турган болгаш, каш-ла санга ойнадым.

— Эки белеткел бар болза, оларны чайлыг ойнап алыр арга бар ышкыжыл?

— Ийе. Бүзүрелим улуг.

— Чоокта чаа «Сибирьниң кижилери-2007» деп интернет-бадылаашкынаа чүгө Тываның чону эвес бүгү Сибирьниң чону сени дээрн бадылаан болгай. Түңнелинде «Сибиржи аажы-чаң» деп атка төлөптүг болдуң. Ол дугайында чүнү чугаалап болур сен?

— Тывада алдар-аттыг кижилер хөй-ле болгай. Оларның аразында мени шилип алган болурга база өөрүнчүг чорду. А ол интернет-бадылаашкынаа соңуксаан улус хөй турган. Оларның аразында канчаар бадылаарын билбес улус база хөй чорду. Менче долгап, канчаар бадылаарын айтырып-даа турдулар.

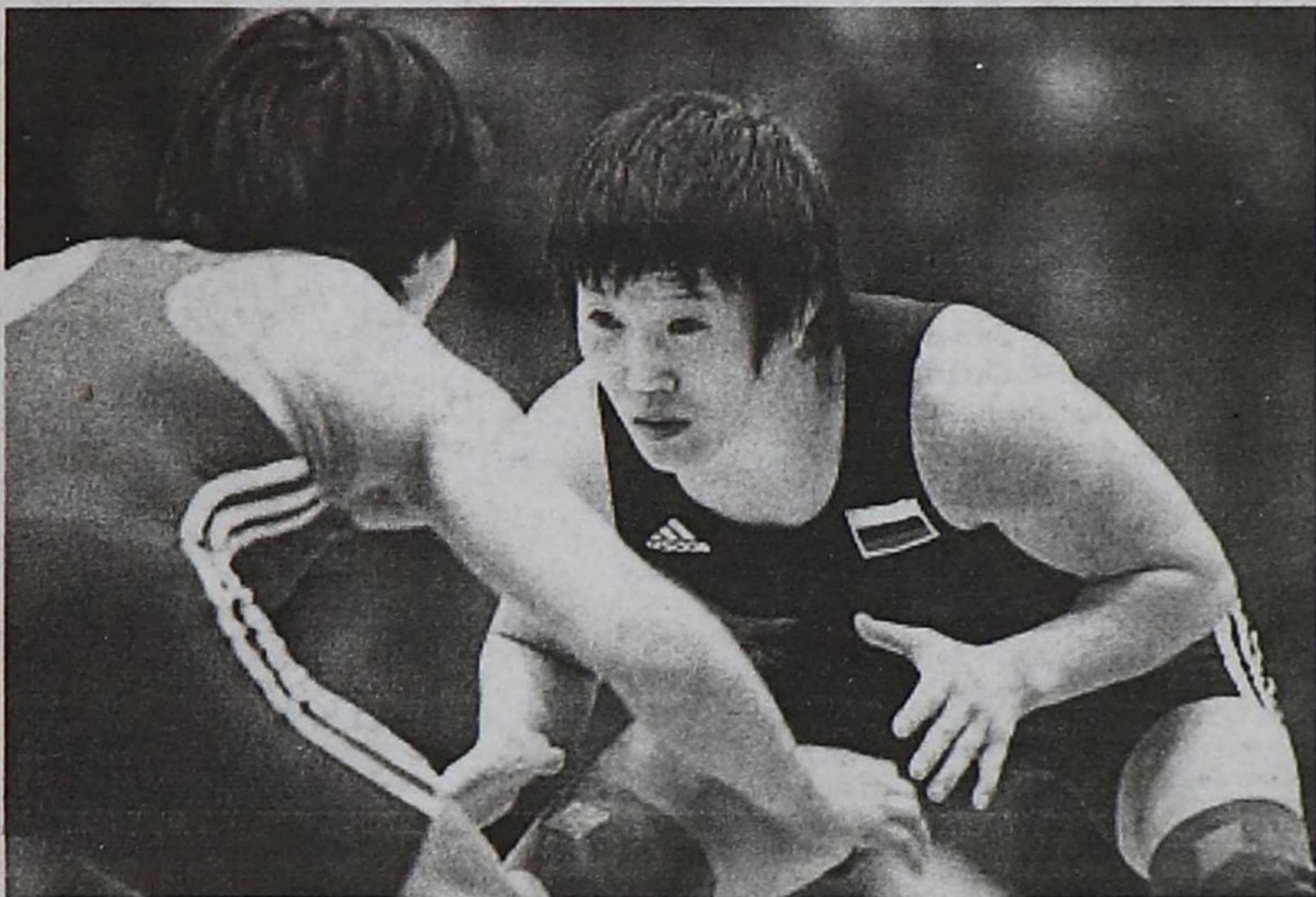
— Лориса, доктаамал кады чоруп турарың Россияның командазының дугайында чугаалап көрөм. Ында чеже кизи бар?

— Россияның чыынды командазы улуг маргылдааларга белеткенир дээрн, чыышка 45-50 хире кизи чыгып кээр. Оларның аразында улуг маргылдааларга киржирде, чүгө 7 кизи чоруур. Ол дээрне, делегей чергелиг маргылдааларга бир килде-ле чаңгыс кизи чоруур. Ол ам эң шыыктарның шыыктары болуп турар.

— Күзөлдериң кезээде бүдүп-ле чорзун!

Карина ДОНГАК чугаалашкан.

ЛОРИСА

кан-дыр сен.

— Ийе, улуг-туралааш, чер албайн барганым ол-дур ийин. Ынчан оолдар хурежи биле уруглар хурежи көңүс аңгы деп чүвени билген мен. Уруглар бир туткан соонда, шуут салдымас, дыка күштүг болур, ээлгир дээрне, ээлгир. А оолдар хурежи колдуу техника талазы-биле өде-чара халып хурежиң. Уруглар хурежи оолдар хурежинден дыка берге.

— Бо хүннерге чедир маргылдааларга киржиң чорааш, кандыг шыырак спортчулар-биле сегиржиң ап турган сен? Оларның аразында кымнар-биле хөй катап ужурашкан сен?

— Америк спортчу Стефани Мирандага бо-ла таваржыр мен. Хурежиң үнүп келиримге-ле, та кандаай чүве, ол уруг-ла үнүп кээр. Ярыгинге-даа анаа таваржы бээр, Грецияга Олимпийжи оюннар үезинде база аңаа таварыштым. Өске олимпиадага таваржыр болза, ам-на октап көрейин дээрн, киржиң чеде бээримге, мээң хурежиң 4 кижим аразында база-ла ол уруг кирип келген болган. Каш-даа катап «мельница» деп арганы ажыглаарымга, дөмей-ле эвээш балл бээр, хоржок, мен бодаарымга чая шиидип турган хевирлиг. Чогум хурежиң ол уругдан ажыг кижидир мен ийин, ол хиреде та кандаай чүве.

— Хурешке сегиржиң алышкын үезинде, спортчулар карактарыңче чидиг кылдыр көөр, көрүжү-биле коргудуп алыксаан чүве дег. А сен канчаар хурежиң эгелээр-дир сен?

— Ол дээрне, бодун белен кылдыр салып аары ол-дур ийин. Мен карактарым чидидир көрүп-даа турбас-ла чордум, шийип-даа алгаш үне бээр мен. Чогум маргылдааже үнер бетинде өрү тейлеп, иштимде таринаны албан номчуп алыр мен. Хурешти удурланыкчы эгелептерге-ле, баштайгы санны албан берипкеш, оон хорадай бергеш, дем бир аргам ажыглааш, хөй санныг баллга

дишкннер бир дугаарында бижыг чурумдан, тренерниң шыңгыы негелдезинден база хамааржып турар ышкыжыл.

— Ийе. Тренер башкының ролю ында дыка улуг.

— Маргылдааларга белеткелдер уламчылап турар боор аа?

— Ийе. Хүннүң-не тренировкалар шыңгыы эртип турар.

— Чугаа мынчаар үнүп келген болганда, сени чурттуң эң шыырак эмчилери хайгааралда ап турар деп билип турар мен? Мындыг ат-сурагың улуг спортчуну канчаар хүлээп алыр-дыр?

— Ийе. Колдуунда Москвада эмчилеп турар бис. Бис, Россияның командазы чогум бир чылда албан эмчи шинчилгезин эрттип турар бис. Эмчилеп деп чүве база хөй үе чарыыр. Мени чогум шупту эмчилер таныыр болгаш, кандыг-даа саадаашкын чок дүрген-дүрген оочур мурнундан эрттиргилептер чорду. Ам бо сөөлгү чорумда алган кем-дээшкннимге хамаарыштыр бүүрек талазы-биле хынаарга, түңнелдери эки болган.

— Ам хурештен бичии дыштанып көрээли. Хостуг үеңни канчаар эрттиреринге ынак сен, Лориса?

— Чижээ, маргылдаалар үезинде хостуг үеде бичии-даа болза дыштаныксаар мен. Тывага келгеш, колдуунда төрөл-дөргүлдөрдө кезип, чер-чуртка барыксаар, тайга-танды кезип, көдээже үнүксээр мен.

— А байырлалдардан кандыг байырлалдарга ынак сен?

— Колдуунда-ла бистиң тыва чонунуң национал байырлалдары Шагаа, Наадымны дыка сонуураар мен. Наадым үезинде дыка хөй кандыг-даа спортчулар үнүп келир, маңнаар-даа, өске-даа хевирлерге. Бүдүн республика диңмипер эгелээр. Ол үеде чонунуң бедик хөй-аңгыг көдүрлүүшкүнү көөрге, сагышка дыка өөрүнчүг. А Шагаа кээрге, кизи бодун эде-

айтырып, чүдүп тейлеп, белеткенип эгелээр мен. Ынчанга-ла орук озал-ондаа-даа болза бичии өршээлдиг болган деп билип, чүдүлгениң күштүүндө дириг арткан, катап база спортче эглип келген мен деп бодаар-дыр мен.

— Бүгү тыва чон база сени дээрн «Өршээ хайыракан!» деп тейлеп, сагыш аарып турган болгай.

— Шынап-ла ыңдыг харын. Тыва чонунуң мени дээрн тейлеп, сагыш аарып турганы база меңээ дыка улуг дузалашкан деп бодаар мен. Ынчанга сеткилимниң ханындан чонумга четтиргенимни илередир-дир мен.

— Лориса, сен ам кандыг-даа чурттарны кезип каапкан болгай сен. Ынчалза-даа, Тывадан аңгыда барыксаар, сонуургаар чурттуң база бар боор аа?

— Ийе. Болгарияның Варна, Алберна деп хоорайларына катап-катап барыксаар-дыр мен. Болгарияга 6 катап четкен мен. Делегей, Европа чемпионаттары, Азия чергелиг маргылдаалар аңаа болгулаан. Школачылар аразында чемпионатка аңаа ийи катап тиилээш, аныяктар аразында база ийи катап бирги черни алгаш, улуг улус аразында база ийи катап тииледим.

МАТЕРИАЛ ЧЫРЫКЧЕ ПАРЛАТТЫНЫП ТУРДА

Улан-Удэ хоорайга олимпий оюннарының бетинде Россияның херээжен спортчуларның аразында болуп эрткен чемпионатка бистиң чаңгыс чер-чуртуувус Лориса Ооржак киришкен. Ол авария соонда, бүүрээниң бирээзин ап кагдыргаш, бир чыл хире хурешпейн турган. Россияның хуреш спортунуң федерация даргазының хүлээлгезин күүседип турар Георгий Брюсовтун дыңнатканы-биле Лориса Ооржак бо чемпионатка кончуг эки хурешкен. Бүүрээниң бирээзи чок кизи мындыг маргылдааларга киржиң турары дээрне, оон тура-соруунуң туруштуу, күзелинче сорукутуу дээрзин ол айтыкан. Оон аңгыда Лориса Россияның олимпий оюннарына киржир кандидаттарының санынче кирбейн турарын тодараткан. «Лориса Россияның хуреш командазының бирги санынга чоруп турган, Пекин—2008 олимпий оюннарына киришпес-даа болза, оон аныяк назынынга бүзүрөп, Лондон—2012 олимпий оюннарына ону көре бээривис чадавас» деп, Г. Брюсов журналистерге дыңнаткан.

«Весь спорт» агентилели.

Июнь 14-те республиканың ниити билигиниң ортумак школалары 2008 чылдың доозукчуларына күрүне шылгалдаларын эки дужааган соонда, школа доосканының дугайында аттестаттарын тывыскан байырлыг кезээлерни эрттирген. «Байырлыг, школа!» деп балга доозукчулар, башкылар болгаш ада-иелер өөрүп, хөглөп, дыштанган.

Кызылдың «Аныяк» өөредилге төвүнге (директору И.А. Бузмакова) байырлалдың балы кезээ 8 шакта эгелээн. Бо школаның доозукчуларының барык кижилерүзү амыдыралында кандыг-ла бир шаптараазына таварышкаш, аңаа өөренири-биле чедип кээп, «Аныяктың» башкыларының буяныг сеткилиниң ачызында бүгү-ле шаптараазын, моондактарны ажып эртип, өөредилгезин уламчылаар аргалыг болган оолдар, кыстардыр. Ынчангаш школаның сөөлгү бал оларга, шынап-ла, улуг байырлал. Уругларның хөй кезин аттестат-биле каттай тускай мергежилдин шынзылгаларын база алган.

Директорунун өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчызы Екатерина Алексеевна Другакова байыр чедирип сөс алган соонда, сценаже школаның эң эки өөреникчилерин чалапты. Ол дээрже эң эки өөредилгелиг, эң идепкейжи болгаш «Аныяк» өөредилге төвүн төлээлөп, хоорай база республика чергелиг мөөрейлерге киришкеш, шаңналдыг черлерни ээлеп келген

доозукчулар-дыр. Школазынга бердингени дээш оларга школаның дирекциязы акша шаңналдарын тывыскан.

Байырлажышкынның кичээлдери эгелээн: буянныг сеткилдин кичээли, кадыкшыл кичээли, мерген угаанның кичээли... Мындыг солун темаларга кичээлдерни башкылар Алина Михайловна Билбен, Оюмаа Чүлеевна Күжүгет, Татьяна Ивановна Евсеева болгаш өскелер-даа эрттирген.

Кичээлдер соонда, байырлалдың кезээки чеминге доозукчу-

ДАҢ ХАЯАЗЫНЫҢ ШКОЛАЧЫ БАЛЫ

лар, башкылар, ада-иелер шайлап ора, чылыг-чымчак сөстөрүн солчуп, суй-белектерни удур-дедир солукшаны дыка-ла өөрүнчүг болган. Школачы бал оюн-тоглаа, танцы-сам-биле уламчылаан.

Эртенгиниң 4 шак чедип турда, аттестаттарны доозукчулар холга алган. Даң хаяазы уткуур чаңчылчаан езулалче шунту чорупкаш,

Азия төвү тураскаалдың чанынга чыгып келгеш, ырлажып, ойнап-хөглээн.

Хоорайның өөредилге килдинге, ТР-ниң Өөредилге болгаш аныяктар политиказының ямызынга ада-иелерниң өмүнээзинден чаңгыс-ла четпес чүүлду эдип алыры-биле мону сүмелекседим: Азия төвү тураскаалдың чанынга хөй

доозукчулар (№ 1,2,3,7 болгаш өске-даа школалар) чыгып кээр-ге, аңаа оларны уштап-баштаптар кижилер чок боор чорду. Школа бүрүзүн чыскаапкаш, рапорттарын ап, бот-тускайлаң амыдыралче эге баштайгы даң хаяазы-биле байыр чедирип, оолдар, уругларга ак орукту күзеп бир удуртукчу сөс алыр турган. А оон соонда школа

азы башкыларының дугайында ниити ырны-даа ырлашкы-ла. Келир чылын бо частырыг катапта-тас-ла болзун ам!

Чедишкыннерни күзедивис, эргим доозукчулар!

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Юрий КӨК-ООЛ биле Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

САДЫП ТУР БИС

УАЗ (чүүк сөөртүр) машинаны садып тур бис.

Айтырар адреси: Кызыл хоорай, Пролетарская кудумчузу, 272.

Харылзажыр телефону: 2-49-75.

Бай-Тайганың Кызылда чурттап турар 60 хардан өрчү назылыг хоочуннарның кичээнгейинге!

Бо чылдың июнь 20-де 14 шакта на-йысылалдың филармониязынга болур ужу-ражылга-чыышче чалап тур бис.

Оргкомитет, тел: 2-35-87; 3-63-15.

Чаңгысклассчылар чыгылылыңар

Мөңгүн-Тайга кожуунунун Мугур-Аксы шко-лазының 1978 чылдың доозукчулары июнь 18-те 12.00 шакта «Кызыл» аалчылар бажыңының чанынга чыгылылыңар.

Оргкомитет.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак оглурус, акывыс, даайывыс, күдээвис, честевис, Кызыл хоорайда Ташипанделин аттыг хүрээниң лама-башкызы, кады чурттаан эжиниң чөлөңгичи, чаңгыс уруунун ынак ачазы **Омак Васильевич Хөлчүк-оол** айыыл-халапка таварышкаш, чалыңназынындан чарылган. Ача-высты сөөлгү орукче үдешкен, биске моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен бүгү чонувуска, ону дилеп-тыварынга дузалашкан Булуң-Бажы суурнун бүгү чурттакчыларынга, Сарыг-Булуң чагырга-зының коллективинге, даргазы Оксана Ховалыговна Баадырга, оралакчызы Наталья Хүреш-ооловна Дулуга, Кызыл-Сылдыс ортумак школазының коллективинге, директору Мария Хонапкановна Серембилге, Челээш аттыг уруглар садының коллекти-

винге, даргазы Нина Дактыновна Кыныраага, көдээ Культура бажыңының ажилдакчыларынга, директору Оксана Шагдыровна Чамзыга, чаңгысклассчыларынга, кожала-рывыска, ырак-чооктан келген төрелдери-виске, адаш-кудаларыска, эштеривиске, берге үеде хамык ажил-херекти ушкарып-башкарышкан акым Андрей Улаан-Байыровиче, Ташипанделин аттыг хүрээге кады ажилдап турган лама-башкыларга, Эрзин кожуунун хүрээзиниң лама-башкыларынга, Кызылдан келген акызы Абрам Николаевич Маманга, Тарас Дмитриевич Талчынга, Май-оол Далаевич Мөө-Хөөге четтиргенивисти илереттивис.

Өвүнү ишти Алдын-кыс Николаевна, уруу Даяна, чоок кижилери.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторунун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, улуттук — 2-40-77. e-mail: shyn@tyva.ru
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9600. Чагыг 63. Номерни парлапже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008468; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккөн.

Херечилдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнең бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.